

Bonhoeffer in Stellenbosch. Verlag van een conferentie

Nee, Dietrich Bonhoeffer is nooit in Zuid-Afrika geweest, en dus ook niet in Stellenbosch. Maar Bonhoeffer en Zuid-Afrika is een combinatie waar veel over te zeggen valt. Eberhard Bethge was altijd heel terughoudend, als men probeerde Bonhoeffer direct te verbinden met de actualiteit, maar hij maakte voor Zuid-Afrika met zijn raciale problematiek – zeker in de tijd van de Apartheid – een uitzondering. Voor Bonhoeffer is het studiejaar in New York (1930/1931), waarin hij voor het eerst met discriminatie op basis van huidskleur in aanraking kwam, aantoonbaar van grote en zelfs beslissende betekenis geweest. Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, wist hij welke mechanismen er bij uitsluiting van groepen mensen werken en besepte hij meteen dat de kerk het niet bij mooie woorden kon laten. Hij wilde zelf naar Gandhi in India om te leren hoe gewelddoos verzet in de praktijk werkt en zal geweten hebben dat die zijn eerste stappen op het pad van gewelddoos verzet gezet had in de jaren waarin hij als advocaat in Zuid-Afrika werkte en hardhandig met discriminatie in aanraking kwam.

Het is daarom niet toevallig dat de vierjaarlijkse internationale Bonhoeffer conferentie dit jaar voor de tweede keer is neergestreken in Zuid-Afrika. In 1996 was Kaapstad de gastheer en het thema luidde toen: ‘Bonhoeffer for a new day: theology in a time of transition’. Nu werd van j.l. 19 tot 23 januari de dertiende conferentie gehouden in Stellenbosch, een dorp eigenlijk, maar wel met een grote universiteit, gelegen midden tussen de vermaarde wijngaarden die dit gebied rijk is. De meeste Nederlandse deelnemers verbleven in een hotel in de Dorpsstraat, dat de sfeer van een Veluws pension ademt, met op zondagmorgen gebeier van kerkklokken. Het zegt niet alles, Miskotte heeft in 1939 in een pension in Putten als een bezetene aan zijn *Edda en Thora* gewerkt, in het besef dat de nazi’s er aan kwamen.

Het thema van de conferentie was actueel en uitdagend genoeg: ‘How the coming generation is to go on living? Bonhoeffer and the response to our crisis and hope.’ Eigenlijk was Stellenbosch ook wel een goede plaats om over dit thema te confereren, want het is ook geen idyllische enclave, er liggen de nodige townships omheen, en de problematiek van het Zuid-Afrika van vandaag was op de conferentie voelbaar aanwezig. De preek van de anglicaanse aartsbisschop Thabo Makgobe in de openingskerkdienst sprak in dit opzicht ook duidelijke taal.

*Bonhoeffer and
the response to
our crisis and
hope.*

'Levende waarheid' en toekomst

De conferentie in Stellenbosch was in een aantal opzichten anders dan eerdere Bonhoefferconferenties die ik meemaakte. Het thema was gewijd aan een nieuwe generatie, er viel ook een 'wisseling van de wacht' te bespeuren. *Eminences grises* ouderen als Clifford Green en John de Gruchy waren er en deden ook actief mee, en Wolfgang Huber hield de openingslezing, maar er was een nieuwe generatie aanwezig en ze kreeg ook het woord. Hubers bijdrage – dat is het tweede verschil – was tegelijk ook de enige hoofdlezing die echt van Bonhoeffer uitging en zijn denken bij de vragen van vandaag betrof. Zijn thema was: 'What does it mean to tell the truth? Bonhoeffer in the digital era'. In 1943 heeft Bonhoeffer in de gevangenis gewerkt aan een – onvoltooid gebleven – essay 'Was heißt die Wahrheit sagen?', dat uiteraard niet los te denken is van zijn persoonlijke omstandigheden in die tijd, met name de verhoren, maar dat de contextualiteit van de gevangenis duidelijk overstijgt. Waarschijnlijk wilde hij er een hoofdstuk voor zijn *Ethik* van maken. Huber haalde eruit naar voren dat waarheid haar 'habitat' heeft in de verbanden waarin wij leven en staat voor de openheid van de werkelijkheid naar God. Waarheid is niet een tijdloze afbeelding van de werkelijkheid, Bonhoeffer spreekt over 'de levende waarheid tussen de mensen'. Deze waarheid veronderstelt een situatie van verschil van mening en zelfs conflict, en ze is op verzoening gericht. Vergeten waarheid kan niet aan verzoening bijdragen, ze moet herinnerd worden om de toekomst te kunnen dienen, zoals waarheids- en verzoeningscommissies weten.

En ons digitale tijdperk? Huber maakte niet veel woorden vuil aan het *fake news* dat op het internet rondwaart en de grondslagen van onze werldsamenleving serieus bedreigt. Hij legde er de nadruk op dat de huidige sociale media 'iets met ons doen'. We gaan er zo maar in mee, wat op het internet over mensen gezegd wordt is de 'waarheid' die telt... En dan is er ook nog het gegeven dat het dataverkeer op internet een grotere aanslag op de energievoorziening – en daarmee op de globale opwarming – doet dan het wereldwijde vliegverkeer. Huber ging niet zover om te pleiten voor 'digitale ongehoorzaamheid', maar hij drong wel aan op 'gewetensvolle participatie'.

Perspectiefwisseling

Naar mijn gedachte is Reggie L. Williams, een jonge zwarte docent in Chicago, de spreker geweest die deze conferentie het meest heeft gestempeld. Hij heeft zijn dissertatie geschreven over Bonhoeffers relatie met de *Abyssinian Baptist Church* in Harlem, die in de tijd dat Bonhoeffer aan *Union Theological Seminary* studeerde een belangrijke plaats innam in de *Harlem Renaissance*, een emancipatie-

beweging (*Bonhoeffer's Black Jesus. Harlem Renaissance Theology and an Ethics of Resistance*, Waco: Baylor University Press 2014). De laatste jaren komt uit diverse archieven het nodige nieuwe en interessante materiaal met betrekking tot Bonhoeffer's tijd in New York naar buiten. Daaruit blijkt dat hij zich heel gericht en intensief heeft beziggehouden met de 'zwarte bewustwording' zoals die zich in die tijd voltrok.

De titel van Williams' referaat zoals die op het programma stond, 'Recalibrating the View from Below: Bonhoeffer, Hope, and Social Justice', beloofde een 'herijking' van de korte tekst 'Der Blick von Unten' die Bonhoeffer 1942 schreef. Daarin stelt hij dat het een 'ervaring van onvergelykbare waarde is om de grote gebeurtenissen van de wereldgeschiedenis eens van beneden af, vanuit het perspectief van de gemarginaliseerde, suspecte, tekortgedane, machteloze, onderdrukte en bespote mensen, oftewel van hen die lijden, te hebben leren zien.'

Voordat Williams zijn lezing hield, kreeg dr. Allan Boesak, die niet op het programma stond en onaangekondigd op de conferentie verscheen, de gelegenheid om iets te zeggen. Met zijn terugblik op de strijd tegen apartheid zette hij de toon voor de lezing van Williams, die de titel van zijn lezing had gewijzigd: 'In the Wake. Reading Bonhoeffer at the Door of No Return.' Het beeld bij de 'Door of No Return' was de poort in het slavenfort Elmina in Ghana, waar de buitgemaakte slaven bukkend doorheen moesten, om daarna hun geboortegrond voorgoed te verlaten. Vóór die poort waren kelders waarin zij het vertrek moesten afwachten, en erboven waren de verblijven van de handelaars, en zelfs een kerk. Zonder stemverheffing liet hij eenvoudig zien wat het betekent om als afstammeling van uit Afrika weggevoerde slaven vandaag theologie te beoefenen. Een belangrijk punt van hem was dat ook in de strijd tegen witte suprematie het perspectief nog veelal dat van de Europeaan is. De 'zwarte bewustwording' is bezig zich daarvan los te maken. Williams presenteerde het niet als program, we ervoeren als deelnemers tijdens de conferentie wat het inhield. De wijziging van de titel van Williams' referaat laat de verandering van perspectief zien.

*Naar mijn
gedachte is
Reggie L.
Williams, een
jonge zwarte
docent in
Chicago, de
spreker geweest
die deze
conferentie het
meest heeft
gestempeld.*

En Bonhoeffer?

Er waren nogal wat Bonhoefferkenners afwezig in Stellenbosch. Naar de reden daarvan laat zich alleen maar gissen. Er werden enkele nieuwe boeken over Bonhoeffer gepresenteerd, maar het eind vorig verschenen Bonhoeffer-handboek (Michael

Mawson & Philip G. Ziegler [Eds.], *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, Oxford: Oxford University Press 2019) ontbrak op de boekentafel en werd door niemand genoemd. Mogelijk heeft voor de ‘wegblijvers’ meegespeeld dat op voorhand duidelijk was dat de nadruk minder op Bonhoeffer en het onderzoek naar zijn denken en leven zou liggen dan op de actuele relevantie van zijn denken. Dat valt alleen maar te betreuren, dunkt me, want wat het bezig zijn met hem boeiend maakt en betekenis geeft is precies de wisselwerking tussen zijn theologie en biografie aan de ene kant en onze vragen aan de andere kant.

De conferentie bood op de eerste dag ook nog een ‘sensatie’. Op het programma stond een workshop van Clifford J. Green aangekondigd: ‘Bonhoeffer’s Letter to Gandhi’. Pas toen we als deelnemers ter plekke de conferentiemap uitgereikt kregen bleek dat de als verloren beschouwde brief van Bonhoeffer aan Gandhi was opgedoken uit een archief in India.

We weten dat Bonhoeffer naar India had willen gaan, en er zijn diverse plekken in lezingen en brieven, waarin hij het nodige over Gandhi schrijft, maar wat had hij precies bij hem willen leren en wat heeft hij hem geschreven? Green deelde een kopie van de brief uit en ik geef daar ten slotte een sprekende passage uit door: ‘We are having great theologians in Germany – the greatest of them being in my opinion Karl Barth, whose disciple and friend I am happy to be – they are teaching us the great theological thoughts of the Reformation anew, but there is no-one to show us the way towards a new Christian life in uncompromising accordance with the Sermon on the Mount. It is in this respect that I am looking up to you for help.’

Gerard den Hertog